

Pink education

Fényes Hajnalka: A nemi sajátosságok különbségének vizsgálata az oktatásban. A nők hátrányának felszámolódása?

Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010

Engler Ágnes

engler.agnes@arts.unideb.hu

A „rózsaszín oktatás” kifejezés a munkaszociológiában alkalmazott *pink collar work* analógiája nyomán alakul ki, és vonul végig abban a kötetben, amelyben Fényes Hajnalka az oktatási rendszer nemi sajátosságainak vizsgálatára vállalkozik. A társadalmi nemek munkaerő-piaci jellemzőire koncentrááló kutatásokból ismerjük azokat a jelenségeket, amelyek a tipikusan nők által végzett munkát takarják, mint például a kevés karrierlehetőség, az alulfizettség vagy az alacsony megbecsülés. A bemutatott kutatás központi kérdése az, vajon a nemek közötti különbségek az oktatási rendszerben is olyan meghatározóak-e, mint a munka világában. A nemi egyenlőtlenségek oktatási vizsgálata a nemzetközi és hazai irodalomban hosszú múltra tekint vissza. A kezünkben tartott könyv egyrészt olyan szociológiai témájú tudományos munkák sorába illeszkedik, amelyek a társadalmi nemi különbségeket taglalják, elsősorban munkaszociológiai és családszociológiai szempontból. Másrészt újszerű megvilágításba helyezi a korábbi, női és férfi jellegzetességeket tárgyaló nevelésszociológiai, oktatáspolitikai diskurzusokat a – kissé provokatívnak ható – férfihátrány-hipotézis felállításával. Az interdiszciplináris szemléletű munka a szociológiai és neveléstudományi megközelítés mellett kiegészül közgazdasági szemlélettel a megszerzett bizonyítványok munkaerő-piaci konvertálhatósága, a tanulmányi beruházások vizsgálata kapcsán.

A nemi esélyegyenlőségek vizsgálata egy olyan oktatási rendszerben történik, amelynek számos szférájában jelentős nőtöbbség alakult ki, de – mint ahogyan a szerző felhívja a figyelmet – az eredmények nem feltétlenül az előny vagy hátrány mentén értelmezhetőek, hiszen például a nemi szerepek nagyban befolyásolják az oktatásban való részvételt, az eredményességet vagy a továbbtanulási irányokat. A vizsgált terület objektív szemlélését az a kérdésfelvetés is alátámasztja, ami a férfiak esetleges hátrányba kerülését feszegeti a feminizálódó oktatási rendszerben. Habár a gendertémán belül az oktatás és a nemi sajátosságok jelentik a kö-

zös metszetet, a kutatási téma kapcsán számos területet érinteni kellett, és ezen territóriumok bejárása során érződik a szerző vívódása: mennyi időt töltsön az adott témakör vizsgálatával, milyen mélységig hatoljon a felmerülő kérdések megválaszolása során. A társadalomtörténeti aspektus kapcsán akár hiányolhatnánk a bőszegesebb nőtörténeti, neveléstörténeti háttér megrajzolását vagy a feminista mozgalmak idevágó vívmányainak megemléítését. A szerző azonban mindössze hét szűkebb terület vizsgálatára kötelezi el magát, amelyek egyúttal kijelölik a könyv egyes fejezeteit is.

A könyv fejezetei hét téma köré szerveződnek, amelyek a társadalmi nemek jellegzetességeit vizsgálják a tanulás központba állításával. Részletes kifejtésre kerülnek a fiúk és lányok társadalmi háttérének és tökefajtainak különbségei, a nemek szerint eltérő tanulási motiváció és eredményesség, az oktatásban meglévő vertikális és horizontális szegregáció, illetve a munkához és földrajzi mobilitáshoz való viszony. A nemi különbségek széles spektrumú, sok területet felölelő feltárása nem egyszerű ismételése az ismert tudományos szólamoknak, hanem inkább egy új és sajátos felhang; ugyanakkor nem vezet zsákutcákba vagy felesleges kerülőutakra, hanem a kitűzött irányban halad. Ez az irány láthatólag a felsőoktatás világa, amely azonban nem lehet előzmények nélküli (ezért érdekes például a fiúk és lányok eltérő középiskolai teljesítménye, továbbtanulási döntései), és nem állhat meg az egyetemek, főiskolák falain belül (kiter példálul a munkaattitűd-vizsgálatokra). Az elméleti kutatómunka eredményeit a szerző több olyan empirikus kutatás adatbázisaival veti össze, amelyben maga is aktív szerepet vállalt. A nagymintás adatfelvételekre a 2003 és 2005 közötti időszakban került sor félharmadfokú képzésben és felsőoktatásban tanulók között, az ún. Partium-térségben (N=618, 940, 1587). A „Regionális Egyetem” kutatócsoport (vezetője Kozma Tamás) által definiált partiumi területhez Magyarország két megyéje (Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg), Ukrajna kárpátaljai része, valamint Románia négy megyéje (Bihar, Szatmár, Máramaros, Szilágy) tartozik. A középiskolai diákság elemzéséhez a szerző egy a középiskolások továbbtanulási terveit vizsgáló kutatás adatait használta fel (kutatásvezető Pusztai Gabriella), amely szintén az előzőekben bemutatott határ menti térségben zajlott (N=1446). Fontos adalékként szolgált volna, ha a szerző bemutatja az általa vizsgált „partiumi” területet – többek között gazdaságföldrajza, oktatási intézményeinek hálózata, a felsőoktatás és a lokális gazdasági, társadalmi aktorok kapcsolatának érintése közelebb hozhatná a könyv olvasóit a vizsgált térséghez.

Az első fejezet izgalmas kérdéssel indul, ami a nők és férfiak között fennálló státusinkonzisztencián alapul: miért kisebb a nők oktatási befektetéseké megterülése, és ennek ellenére miért tapasztalható mégis nőtöbblet többek között a felsőoktatás hallgatói között? A kérdésre számos válaszlehetőség felmerül, úgymint a középiskolások neméhez köthető önszelekciós hajlam vagy az oktatás relatív megterülésének növekedése a lányok körében. A legtöbb elmélet azonban

nem szolgál megnyugtató magyarázattal a nők magas továbbtanulási hajlandóságára, mivel a nemi szocializációval, nemi szerepvállalásokkal, az értékracionális viselkedéssel összefüggő jelenségek a nők felsőoktatásba történő beáramlása előtt is érvényesek voltak. A felsőoktatás „elnőiesedésének” folyamatáról a második fejezetben kapunk történeti áttekintést, amelyben a nők intézményes keretek között folytatott iskoláztatásának kialakulását követhetjük nyomon. A hazai trendeket előtérbe helyező történeti háttér három dimenzióban bontakozik ki, a nők oktatásbeli helyzete ugyanis a munkaerő-piaci folyamatokkal és a társadalmi mobilitással egészül ki. A három területen tapasztalható tendenciák az idők folyamán párhuzamosan futottak, a nők esetében jellemző megkésetttség és ambivalencia azonban szembeűnő. Gondoljunk például arra, hogy a felsőoktatásból évszázadokra kirekesztett nők igen gyorsan behozták létszámbeli hátrányukat, a munkaerőpiacon azonban (ahol tömeges megjelenésük jóval korábbra tehető) helyzetük továbbra is hátrányosnak mondható. Ezek a munkaerő-piaci hátrányok (pl. szegregáció, bérhátrány, diszkrimináció) okozzák a harmadik dimenzió, a társadalmi mobilitás kettős arculatát: a nők növekvő iskolai mobilitása nem eredményezett hasonló ütemű előrejutást a munka világában. A szigorúan vett elméleti háttér bemutatása ezzel a fejezettel véget ér, ami nagy hangsúlyeltolódást sejtet az empiria irányában. A formai aránytalansággal azonban nem párosul tartalmi hiányosság, a kutatás adatainak elemzése során folytatódik a szakirodalmi tézisek sorjázása. A hagyományos fejezetépítkezés logikájának elhagyása első olvasatban zavaró, de a fejezetek témáin végighaladva megalkudhatunk a szerző szándékával.

A társadalmi mobilitás kapcsán felmerülő nemi sajátosságok megvilágítására született harmadik fejezettől kezdődően tehát a szerző a továbbiakban elméleti kutatómunkája eredményeit empirikus módon is alátámasztja (vagy veti el). A férfiak és nők iskolai mobilitását a nemek társadalmi háttérének tükrében vizsgálja, az ún. férfihátrány-hipotézisre alapozva. A férfiak hátrányát hangsúlyozó kiinduló hipotézis meglepő fordulatként hat, hiszen az eddig gyakorta hátrányos helyzettel illetett feminin oldal válik „uralkodóvá” a másik nem felett. A könyv írója azonban a bevezetésben leszögezte, hogy nemcsak a nőekkel szándékozik foglalkozni, hanem a nemi sajátosságok különbségét kutatja az oktatási rendszerben. A férfiak hátrányát illető feltételezés pedig jól kiemeli a nők oktatás- és munkaügyi helyzetét jellemző státusinkonzisztenciát. A hipotézis szerint a gimnáziumokban és a felsőoktatásban tanuló fiúkat önszelekció jellemzi, azaz a magasabb tőkefajtaikat bíró férfiak tanulnak tovább, ami ennél fogva kisebb társadalmi mobilitást eredményez. A hipotézis a vizsgált mintákban részben vált igazolhatóvá. A félharmadfokú képzésben tanulók és az elsőéves hallgatók esetében valóban kisebb mobilitás volt kimutatható a férfiaknál, elmondható továbbá, hogy a férfiak a család anyagi helyzetére és a szülők iskolázottságára támaszkodva tanultak tovább. A végzés előtt álló hallgatók csoportjában a fiúk kisebb mobilitása csak az anyagi háttér vonatkozásában érvényes, ami jól magyarázható a racionális döntésmeléttel: a

kisebbségben lévő férfiak közül a kedvezőbb egzisztenciával rendelkezők családjai döntöttek a tanulmányok folytatásáról. A középiskolások esetében szintén csak az anyagi tőke vonatkozásában teljesült a hipotézis, valószínűleg a kedvezőtlenebb háttérrel rendelkezőket a szüleik a szakmaszerzés irányába terelték.

Az oktatási rendszerben tapasztalható nemi különbségek a horizontális és vertikális szegregáció szerint is vizsgálhatóak, hiszen a munkaerő-piaci berendezkedéshez hasonlóan léteznek férfias és nőies szakok, tanulmányi területek, illetve az oktatás szintjein felfelé haladva jól kirajzolódik a nemek arányának változása. A vizsgált regionális mintában a feminizált karok presztízse kisebbnek mutatkozott, azonban a vertikális szegregáció nem volt igazolható a hallgatók körében, az alacsonyabb presztízssű karokon nem található jelentősen magasabb női arány. A fiúk és lányok kar-, illetve szakválasztásánál regionális szempontok is szerepet játszanak, ez jól kiviláglik a szabolcsi fiúk alulrepresentáltságában, mivel ők – a vizsgált terület széles képzési palettájáról hiányzó – műszaki egyetemi tanulmányaikat Miskolcon kezdik meg. Itt megjegyzendő, hogy a Miskolci Egyetem hallgatóinak bevonása módszertani szempontból ugyan indokolt, a vizsgált térségre vonatkozó megállapítások viszont csorbulhatnak.

Az intézmények regionális beágyazottsága összességében jól kimutatható, az iskolák tanulói saját vonzáskörzetből érkeznek, a végzést követő lokális tervek azonban eltérők: a lányok térbeli kötődése a lakóhelyhez és az intézményhez valamennyivel erősebbnek bizonyul. Ez jól tükrözi a nemi szerepek szerinti viselkedést, hasonlóan a továbbtanulási kérdésekre, amit a következő fejezet vizsgál. A középiskolában jellemzően jobb eredményeket felmutató lányok pályaválasztási motivációi a nagyobb elhivatottságból, a tudás gyarapításából fakadnak, míg a fiúk esetében pragmatikus szempontok, így a jó elhelyezkedés és a kedvező jövedelem vezeti a rangsort. Ezt jól alátámasztják egy későbbi fejezetben bemutatott eredmények is, ahol a lányok magas aktivitása mutatható ki a formális és informális tanulási módozatokban egyaránt. A továbbtanulás és a földrajzi mobilitás tekintetében tehát a hagyományos nemi szerepek szerinti viselkedés látszik megvalósulni.

Az átalakuló kontra konzervatív nemi szerepvállalás vizsgálatának fontos terépe a munkaerőpiac, ezért a szerző részletesen vizsgálja a hallgatók munkaattitűdjeinek és munkatapasztalatainak nemi különbségeit. Hipotézise igazolódik, amikor azt találja, hogy a lányok számára kiemelten fontos a munka biztonsága, érdekessége, társadalmi hasznossága, és a jövőendő családjukkal összeegyeztethető munkavégzés. A karriercentrikusabb fiúk számára a magas jövedelem és a teljesítmény-központú munka domináns, a várakozással ellentétben azonban a felelősségteljesebb munka a lányoknak, a rugalmas munkaidő viszont a fiúknak volt fontosabb. A tudatos karriertervek lényeges mutatója, hogy a férfi hallgatók tanulmányaik alatt többet dolgoznak, mint a nők, és munkájuk jellege szorosabban kötődik vizionált életpályájukhoz. A fiúk szakmai jövőképe sokkal inkább optimista, a lányok – gondolván a hagyományos kettős szerepvállalásukra – inkább az álla-

mi és civil szféra felé tekintenek, nagyobb arányban vállalnának részmunkaidős foglalkoztatást, kevésbé számítanak nagy ívű karrierút befutására. A szerző nem tér ki arra a fontos következtetésre, hogy a sokat emlegetett karrier vagy család kérdése – az eredmények alapján – tudatos választás eredményének tűnik (tartalmában és időzítésében egyaránt), és mint ahogy ezt más kutatások is kimutatták, nem feltétlenül kényszeredett áldozathozatallal járó lemondást jelent a fiatalok részéről.

A könyv utolsó fejezete újra a tanulás világába kalauzolja az olvasót a fiúk és lányok eredményességének bemutatása céljából, ennek okán újra előtérbe kerül a férfihátrány- hipotézis. A középfokon tanuló diákok esetében a döntően kedvezőtlenebb háttérből érkező lányok eredményesebbnek bizonyultak – nemcsak érdemjegyeiket tekintve, hanem a versenyeken való részvételük és továbbtanulásuk alapján is elmondható ez. A felsőfokú tanulmányokat összevont eredményességi mutatókkal vizsgálva a lányok nem teljesítettek jobban, mint a fiú hallgatók. Bizonyos területeken eredményesebbnek bizonyultak ugyan (nyelvvizsga, továbbtanulási tervek), de az akadémiai típusú eredményességi mutatók (publikációk, szakkollégiumi tagság, PhD-tervek) a férfi hallgatók esetében kedvezőbbek.

Az összefoglaló részben újra bemutatott, fontos eredményeken túl az olvasó egy mélyebb, átfogóbb következtetésekből álló zárszót várna, ehelyett a hipotézisekre adott válaszok átismétlésével búcsúzik a nemi egyenlőtlenségeket vizsgáló műtől. A kiinduló kérdésre válaszolva összefoglalóan megállapítható, hogy a lányok előnye releváns az oktatásban (leszámítva a szegregáció jelenségét), mivel magasabb arányban tanulnak gimnáziumokban és felsőfokú intézményekben, aktívabbak a különböző tanulási módzatokban, középfokon eredményesebbek, felsőfokon azonban már előrevetítődik a fiúk sikeresebb szakmai pályafutása. Mindez a jövőtervekben is leképeződik, hiszen a fiúk sokkalta karrierorientáltabbak és tudatosabbak, míg a lányok tanulmányaikba fektetett költségeik megtérülését tudatosan a magánéleti pályafutással összhangban képzelik el. A szerző fontos záró megállapítása, hogy a nemi viselkedésminták mentén kirajzolódó motivációk és kötődések nem értelmezhetőek előnyként vagy hátrányként, viszont a tradicionális szerepfelfogás egyértelműen kimutatható a vizsgált térség oktatási intézményeinek fiataljai esetében.

Az aktuális kérdéseket felvonultató, alapos elemző munkával megalkotott könyv olvasása során némi hiányérzetünk támad a vizsgálat regionális vonatkozásával kapcsolatban: a „Partiumban” kibontakozó kép hogyan illeszkedik bele, vagy éppen tér el a más térségek oktatási intézményeiben tapasztalt nemi sajátosságoktól? Vajon a kimutatott hagyományos nemi szerepfelfogás az egykori ún. Hajnal-vonalhoz közelebb eső régióban konzerválódott-e, vagy más országrészekben végzett kutatások is igazolják ezt a tendenciát? Ugyanakkor a határokon átnyúló terület társadalmi nem szempontjából történő egységes kezelése némiképp elbizonytalanítja az olvasót, hiszen a nemzetet felszabdáló országhatárok valóságos

határvonalakat jelentettek (és jelentenek) térben és időben az oktatás, a munka és a nemi szocializáció tekintetében. Igaz ugyan, hogy a szerző ígéretet tesz a térség árnyaltabb elemzésére és a régió belső tagoltságának vizsgálatára, de ezekre a potenciális torzító szegmensekre idejekorán fel kell hívni a figyelmet. Mindenképpen szükségeszerű bevonni továbbá a vizsgálatokba a fiatalok szakmai jövőterveivel párhuzamosan a privát életpályaterveket, mivel a férfiak erőteljes karrierorientáltságát, illetve a nők visszafogott karrierszándékait jól magyarázhatják az eddiginél mélyebb elemzésre váró demográfiai magatartásmintázatok. A szerző szándéka szerint megvalósuló újabb, az oktatással és társadalmi nemekkel foglalkozó kutatás új körülmények között, az intézmények szelektivitásának erősödése közepette, az új felsőoktatási struktúrában vizsgálódik, ami újszerű keretet biztosít majd a férfiak és nők „tanulmányi versenyének” elemzéséhez.